

Сучасне наукознавство надає особливого значення науковим школам як асоціаціям дослідників, діяльність яких відзначається високою ефективністю, істотним впливом на науковий прогрес у тій чи іншій сфері інтелектуального пізнання світу. Наукові школи розглядають як форму соціально-творчих зв'язків між різними поколіннями вчених, де поєднується освітньо-педагогічна та дослідницька діяльність колективу науковців (Scientific schools, 1977).

Знакову роль у формуванні й успішному функціонуванні наукової школи відіграє особистість її засновника та лідера. Він виступає як генератор наукової програми і водночас як учитель, котрий сприяє формуванню дослідників у певній галузі науки. Лідерів школи притаманне поєднання невичерпного інтересу до науки з величезною працездатністю і глибокою повагою до своїх колег. Такі особисті якості лідера вирішальною мірою визначають створення в колективі необхідної творчої та морально-етичної атмосфери.

Д.К. Зеров був уособленням перелічених якостей лідера наукової школи криптогамістів, яку він заснував в українській ботанічній науці в 30-ті — 70-ті роки ХХ ст. на базі кафедри нижчих рослин Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. Ця кафедра, яку майже чверть віку очолював Д.К. Зеров, була фундаментом формування його наукової школи. До неї входили всі вихованці кафедри, а готувала вона мікологів, альгологів, ліхенологів, бріологів, істориків флори та рослинності. Я обрала кафедру нижчих рослин для спеціалізації з мікології у 1953 р. ще другокурсницею біологічного факультету, і зробила це під впливом унікальних лекцій Д.К. Зерова, який читав нам, першокурсникам, нормативний курс «Нижчі рослини». Лекції Дмитра Костьовича вражали глибиною ерудиції, критичним підходом до загальноновизнаних теорій стосовно походження та філогенетичних зв'язків окремих таксонів, сміливістю висловлених гіпотез щодо ймовірних предків різних груп нижчих рослин. Водночас лекції професора Д.К. Зерова приваблювали тим, що він, завершуючи частину лекційного курсу, присвячену кожній великій групі нижчих організмів (водоростей, грибів, лишайників, мохоподібних), накреслював перед нами,

неофітами, напрямки, які потребують подальших досліджень цих об'єктів. Особливо цікаво було слухати професора, коли він наводив приклади з власних досліджень. Зазвичай це стосувалося мохоподібних. У цей час Д.К. Зеров накопичував фактичний матеріал для створення «Флори печіночних і сфагнових мохів України».

Нашому курсу поталанило брати участь у роботі зі збору мохоподібних під керівництвом Д.К. Зерова в 1953 році. Під час літньої практики між першим і другим курсами Дмитро Костьович приїхав до Канівського заповідника і провів з групою студентів-ботаніків кілька екскурсій до Маланчиного потоку, Пекарського яру, грабового лісу, де вчив нас знаходити і гербаризувати печіночники. Така організація навчального процесу видатним ученим, коли знання, отримані на лекціях, підкріплювались екскурсіями у природу, допомогла всім студентам нашого курсу скласти іспит з «Нижчих рослин» тільки на «відмінно» і «добре».

Згадуючи стиль викладання Д.К. Зерова, його спілкування зі студентами на лекціях, практичних заняттях, консультаціях, розумієш, що він вбачав своє завдання лектора та педагога в тому, щоб не тільки допомогти студентам опанувати основи флористики та систематики нижчих рослин, а й навчити їх самостійно мислити, спостерігати, сформуванню вміння синтезувати факти та робити з них правильні висновки.

Наукова школа Д.К. Зерова на кафедрі нижчих рослин Київського державного університету повною мірою виконувала свою науково-освітню функцію: давала студентам знання, готувала до самостійної наукової праці. Особистість Д.К. Зерова, його величезна ерудиція, батьківська вимогливість і доброзичливість, залюбленість у рослинний світ і постійна орієнтованість на його пізнання визначали успіх діяльності наукової школи у справі селекції молодих фахівців, які виявляли особливу схильність до наукового пошуку.

Закономірно, що такі випускники кафедри потрапляли на роботу до Інституту ботаніки або в його аспірантуру, і тут Дмитро Костьович відкривався перед ними як учений світового виміру, організатор ботанічної науки і, звичайно, як людина. Як всесвітньо відомий знавець безсудинних рослин, керівник провідної в Україні ботанічної устано-

ви Д.К. Зеров разом із співробітниками Інституту на кожному етапі його розвитку розробляв чітко структуровану наукову програму діяльності. Оскільки він багато років був також головою наукової ради з проблеми «Біологічні основи раціонального використання, перетворення та охорони рослинного світу», то до створення наукових програм за цією проблемою широко залучалися фітобіологи з усієї України. В наукових програмах Інституту чільне місце відводилося темам, які входили в коло професійних інтересів Д.К. Зерова — лідера школи українських криптогамістів. Наведу, як приклад, програму «Перспективи розвитку наукових досліджень з вивчення флори та рослинності в Україні в найближчі роки», розроблену в 1962 році. У ній було окреслено десять невідкладних завдань ботанічної науки, шість з яких стосувалися досліджень спорових рослин і грибів. Це підготовка та видання чергових випусків «Визначника прісноводних водоростей УРСР», створення «Визначника грибів України», завершення видання «Флори лишайників УРСР» тощо. Я разом з іншими дослідниками відділу мікології працювала над підготовкою «Визначника грибів України». Нам пощастило, що в цій роботі нашим безпосереднім керівником був академік АН УРСР Д.К. Зеров.

Призначення Дмитра Костьовича відповідальним редактором «Визначника грибів України» ще раз засвідчило визнаний науковий авторитет ученого-енциклопедиста як лідера наукової школи українських криптогамістів. Дмитро Костьович Зеров давно і ґрунтовно займався проблемою походження рослинного світу в цілому і насамперед — безсудинних рослин. Зважаючи на це, він не міг оминати проблеми походження та розвитку грибів, які тривалий час розглядалися ботаніками в складі царства *Plantae*. Складні дискусійні питання еволюції грибів, їх місця в системі органічного світу він обговорював із відомим українським мікологом М.Я. Зеровою. Результатом цих дискусій стала спільна стаття Д.К. Зерова та М.Я. Зерової «Основні напрямки еволюції грибних організмів», опублікована 1968 року в «Українському ботанічному журналі». За чотири роки потому вийшла монографія Д.К. Зерова «Очерк филогении бессосудистых растений», окремих розділ якої — «Направление эволюции и основы классификации низших гетеротрофных растительных организмов (грибов)» — був присвячений представникам сучасного царства *Fungi*. Глава містить низку надзвичайно прогресивних на рівні 70-х років ХХ ст. тлума-

чень щодо походження грибних організмів. Зокрема, таким є твердження Д.К. Зерова про поліфілетичний розвиток грибів, анцесторами яких він вважав безхлорофільні амебоїдні організми та нижчі амебоїдні форми різноджгутикових водоростей, що дали початок чотирьом відділам (філам) грибів: *Myxomycetes*, *Chytridiomycota*, *Saprolegniomycota* та *Eumycota*. Всі вони, крім *Saprolegniomycota*, на думку Д.К. Зерова, були первинними гетеротрофами, тоді як *Saprolegniomycota*, в яких клітини оболонки містять целюлозу, а зооспори мають специфічну будову джгутиків, виводяться з автотрофних золотистих водоростей. Чимало новацій зроблено Д.К. Зеровим у межах відділу (філи) *Eumycota*: 1) можливе походження *Zygomycetes* від спільних з *Chytridiomycetes* амебоїдних предків; 2) спорідненість класу *Zygomycetes* із нижчими представниками класу *Ascomycetes*; 3) відмова від визнання низки таксонів рангу порядків у класі *Basidiomycetes* тощо.

Ці положення є свідченням виняткової ерудиції та обізнаності Дмитра Костьовича з величезним масивом інформації, що накопичилась з питань морфології, цитології, анатомії, еволюції та філогенії грибів до кінця 60-х років ХХ ст. Тільки такий знавець грибних організмів міг винести на своїх плечах редагування видання, яке охоплювало гриби всіх вищеназваних відділів. В особі Д.К. Зерова «Визначник грибів України» отримав найкомпетентнішого редактора в галузі мікології.

... Літа збігають дуже швидко. Дмитра Костьовича немає з нами вже майже 45 років. Дедалі менше серед співробітників Інституту тих, хто знав його особисто, чув його виступи на засіданнях Вченої ради, брав участь в очолюваних ним експедиціях, працював разом з ним над рукописами. Думаю, що тим, хто сьогодні читатиме спогади про Дмитра Костьовича, важливо відчувати риси його особистості не тільки як видатного вченого, лідера наукової школи, а й як людини, що, до речі, невіддільно. Звертаючись нині до світлої пам'яті Вчителя, гортаючи сторінки історії підготовки «Визначника грибів України», зазначу: перше, що закарбувалося в пам'яті, — це висока наукова принциповість Д.К. Зерова. Перший рукопис «Визначника грибів України», створений упродовж 1960—1961 років, містив ключі лише для визначення родів грибів. Незважаючи на те, що серед авторів рукопису була М.Я. Зерова, дружина Дмитра Костьовича, він виступив на Вченій раді з обґрунтованою критикою, вказавши на необхідність суттєвого доопрацювання рукопису щодо побудови ключів

для ідентифікації видів грибів з усіх включених до структури визначника родів. Співробітники відділу мікології М.Я. Зерова, М.Ф. Сміцька, Г.Г. Радзівський, на чолі з професором С.Ф. Морочковським, у 1961 році взялися за виконання цього завдання. У 1963 р. до цієї роботи залучили і мене, молодого наукового співробітника, якому ще ніколи не доводилося складати дихотомічні ключі. Але завдання було отримано і треба було його виконувати. Як співавтор рукопису першого тому «Визначника» я написала ключі для визначення видів грибів порядків *Blastocladales*, *Monoblepharidales*, *Saprolegniales*, *Leptomitales* та ін. і вчасно здала рукопис відповідальному редакторові. За кілька днів Д.К. Зеров запросив мене на бесіду з приводу рукопису. Друге враження, яке всі ці роки зберігаю в пам'яті про Вчителя, — це його повага до ще недосконалої роботи молодого колеги, щире бажання допомогти, навчити, як створити коректний ключ для визначення, доступний студентіві-біологу, який тільки починає під час літньої практики збір та ідентифікацію грибів. Вразило велике терпіння Вчителя, з яким він пояснював, як відбирати дискримінантні ознаки, що дають змогу розподіляти введені до ключа види грибів за тезами й антитезами, як відокремлювати першорядні та другорядні ознаки. Замість нищівної критики моїх перших спроб написання дихотомічних ключів Дмитро Костьович дав мені майстер-клас і водночас урок високої інтелігентності, тактовного ставлення до початківця, доброзичливості, поєднаної з вимогливістю. Так він працював із більшістю авторів «Визначника грибів України». В результаті багаторічної копіткої роботи над цим капітальним п'ятитомним (у семи книгах) виданням 1983 року колектив авторів на чолі з відповідальним редактором академіком АН УРСР Д.К. Зеровим (посмертно) був удостоєний Державної премії УРСР у галузі науки і техніки. На жаль, Дмитра Костянтинівича тоді вже не було серед нас.

Спілкування з Д.К. Зеровим під час роботи над рукописами «Визначника грибів України» було не єдиною нагодою ближче пізнати різні аспекти діяльності цього визначного вченого-ботаніка, багаторічного керівника Інституту, головного редактора «Українського ботанічного журналу». Журнал був улюбленим виданням Дмитра Костьовича. Він методично та наполегливо працював з редакційним портфелем, особливу увагу приділяючи молодим авторам. Д.К. Зеров редагував усі мої перші статті, робив чимало зауважень, урахування яких

значно поліпшувало рукопис, проте висловлював ці зауваження в надзвичайно коректній формі і, що дуже важливо, ніколи — у присутності інших колег. Це була розмова головного редактора з молодим автором, розмова Вчителя з учнем.

У 1964 р. Д.К. Зеров запросив мене до роботи в Українському ботанічному товаристві (УБТ) як вченого секретаря. І тут я побачила, яку увагу приділяє Дмитро Костьович згуртуванню зусиль українських ботаніків у межах Товариства. Слід зазначити, що саме Д.К. Зеров у 1960 р. після довгої перерви відновив роботу УБТ, створив його осередки не тільки в університетських центрах України, а й у містах, де ботанічна наука зосереджувалася на кафедрах педагогічних інститутів або в ботанічних садах. Особистість Д.К. Зерова притягувала до нього, а отже, і до справ УБТ провідних ботаніків України, і Дмитро Костьович плідно працював у Товаристві з такими корифеями ботанічної науки, як професори О.Л. Бельгардт (Дніпропетровський університет), Ю.М. Прокудін (Харківський університет), І.І. Погребняк (Одеський університет), разом із ними сприяючи розвитку різних напрямків ботаніки в Україні.

У 1967 р. Д.К. Зеров очолив групу провідних учених АН УРСР, які брали участь у проведенні Днів науки у Волинській області. Він призначив мене вченим секретарем цієї групи. Вдень група їздила по підприємствах і колгоспах області, де науковці виступали перед трудовими колективами з доповідями про досягнення науки, а ввечері всі збиралися на чай у холі санаторію «Лісова пісня», де ми тоді мешкали. У складі групи був відомий літературознавець Г.Д. Вервес, тоді член-кореспондент, а згодом — академік АН України. За чаєм він любив декламувати вірші свого наукового керівника, видатного українського поета М.Т. Рильського.

І от одного разу Дмитро Костьович продекламував поезію «Князь Ігор» свого старшого брата, професора Київського університету, завідувача кафедри української літератури М.К. Зерова, репресованого і розстріляного 1937 року в урочищі Сандармох. Звичайно, ніхто, окрім Г.Д. Вервеса, не знав, хто автор цієї поезії, але всі відчували біль і сум, з якими її читав Дмитро Костьович.

Ось яким він був — наш Учитель, лідер наукової школи українських ботаніків, криптогаміст світового рівня, непересічний організатор науки, мудра, винятково доброзичлива людина з постійною печалю в розумних світлих очах.

І.О. ДУДКА